

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ФІЛОСОФСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ

На правах рукопису

СУРМІН ЮРІЙ ПЕТРОВИЧ

СОЦІАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ
/КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ/

Спеціальність 22.00.02 – методи соціологічних
досліджень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ – 1993

00810571 (M)

AB 28.502

Робота виконана на кафедрі філософії філософського факультету
Київського університету Тараса Шевченка

Науковий консультант доктор філософських наук, професор
Горак Ганна Іванівна

Офіційні опоненти:

доктор соціологічних наук, професор Чурилов Микола Миколайович

доктор соціологічних наук, професор Патрушев Володимир Іванович

доктор філософських наук, професор Оссовський Володимир Леонідович

Провідна установа: Національний інститут стратегічних досліджень

Захист відбудеться 9 грудня 1993 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради ЛННБ Київського університету Тараса Шевченка

в 12⁰⁰ год. ауд. 252 017 ч. Київ
доц. Володимир Оссовський 60 ауд 315

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету Тараса Шевченка

Автореферат розісланий 6 листопада 1993

Вчений секретар спеціалізованої ради

Ніколаєнко Леонід Григорович

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ

Актуальність теми дослідження. Класичною проблемою розуміння сутності суспільного розвитку від стародавніх часів до наших днів є проблема ступенів свободи людини в перетворенні суспільства. При її розв'язанні в історії соціології склалися дві позиції. Згідно з першою точкою зору, людське суспільство формується спонтанно, само по собі, не за якимось проектом, а внаслідок дуже складного процесу, в якому переплітаються історична спадковість, випадковість, суцього детерміновані дії людей. Друга точка зору базується на твердженні, що суспільство створюється логічно, на основі розуму, прагматики, науки. Воно є наслідком прийнятих людьми рішень, втіленням розроблених ними проектів. Перша концепція домінує, як правило, в період еволюційної зміни суспільства, а друга – під час революційного його оновлення.

На сучасному складному і суперечливому етапі життя посттоталітарних держав, що утворилися на території колишнього СРСР, коли перехреснюються процеси еволюційного і революційного розвитку, особливо різко загострюється боротьба цих двох концепцій. В епіцентрі її – ідея визнання або заперечення необхідності застосування соціального експерименту як методу пізнання і перетворення соціальної реальності.

Майбутнє цих держав залежить від формування ефективних механізмів саморозвитку, які передбачають розробку, перевірку і впровадження науково-технічних, економічних, політичних, організаційно-управлінських, соціальних та інших нововведень. Це особливо важливо для України, що стала на шлях побудови суверенної держави. Постає цілий комплекс принципово нових історичних завдань, які належить вирішити українському народові. Відсутність у суспільстві цього механізму їх розв'язання призводить часто не лише до морального старіння інновацій, але і до втрати необхідності впровадження їх взагалі, до зниження у різних його підсистемах відчуття нового, потреби відстоювати прийняті рішення, напрацьовані закони, до невиправданої витрати сил і ресурсів, до негативних залишкових деформацій процесів з причин прийняття недостатньо продуманих і вивірених рішень. Все це в кінцевому підсумку уповільнює хід оновлення суспільства,

змушує органи керівництва і управління діяти в жорсткому режимі часу, сприяє відродженню в нових умовах старих механізмів гальмування суспільного поступу. Особливо складною уявляється ситуація з інноваційними процесами в організації праці, господарській діяльності, управлінні, соціальних відносинах, культурі і виховній роботі, тобто в тих аспектах життя суспільства, які повинні забезпечити його соціальну динаміку.

Успіх у створенні суспільства в значній мірі залежить від соціального експериментування, для якого властиве постійне розширення масштабів застосування, заглиблення в сутність соціальних явищ, підвищення ефективності наслідків. Експеримент, отже стає важливим джерелом суспільного розвитку. Разом з тим він відрізняється неоднозначністю, а нерідко і небезпечою для суспільства, складністю його структури, різноманітністю функцій, можливістю породження і поширення в великих масштабах негативних явищ, помилок і злочинів.

Актуальність концептуально-методологічного дослідження соціального експерименту зумовлена:

- по-перше, необхідністю формування механізмів самооновлення суспільства, визначення в ньому місця ефективних методів пізнання й перетворення дійсності, з'ясування їх ролі в інноваційній діяльності з метою оптимізації;

- по-друге, нерозробленістю концептуальних основ соціального експерименту, що призводить до неповноти виявлення його пізнавально-практичних можливостей, знижує його ефективність при розробці і реалізації суспільних реформ;

- по-третє, загостреною потребою в розробці добротних моделей конкретних соціологічних експериментів, здатних розв'язувати значний комплекс пізнавальних і перетворюючих реформ;

- по-четверте, поширеністю в суспільній свідомості неправильного розуміння природи, сутності, можливості, необхідності, ролі в суспільстві як соціальної експерименталістики в цілому, так і окремих її проявів;

- по-п'яте, виявлення в суспільній свідомості на етапі пост-авторитарного розвитку історичних "зламів" і "переломів" дослідною діяльністю минулого і прагненням розглядати весь попередній розвиток нашого суспільства як негативно-експерименталістський

- по-шосте, намаганням видати невдалі досліді по реалізації тоталітарної і адміністративно-командної моделей соціалізму за крах соціалізму взагалі, прагненням підписати необґрунтований

вирок соціалістичній перспективі розвитку;

- по-сьоме, третируванням соціального експерименту в популістських публікаціях як якогось наукоподібного свавілля над суспільством, покарання за гріхи революційного первородства і абсолютизацією ролі в суспільному оновленні ідеї природного розвитку і методу "спроб і помилок";

-по-восьме, масовістю заблуджень щодо того, ніби соціально-економічні досягнення розвинутих країн зумовлені не використанням ними експериментів, а прямолінійністю вимог лідерів різноманітних політичних партій "брати і впроваджувати" зарубіжний досвід без будь-якої його перевірки.

Актуальність вивчення соціального експерименту визначається не лише потребами оновлення суспільства, необхідністю створення відповідного механізму, але й станом свідомості суб'єктів історичного процесу. Свідомість тут найбільш рельєфна і загострена, пронизує явища життя, але не зводиться до них. Існує більш глибокий сутнісний шар актуальності, пов'язаний з внутрішніми потребами як соціології, так і самого експериментального методу.

Справа в тому, що будучи методом продукування фактологічних знань, перевірки гіпотез, ідей, теорій, соціальний експеримент відіграє важливу роль в процесі розвитку соціального пізнання. Без поглиблення знань про сам експеримент, без наукового обґрунтування його моделювання неминучо стає догматизація соціологічної науки, відрив її від потреб і запитів життя, перетворення теорій в закриті, а отже, аксіомологічні, застиглі гносеологічні схеми. Це неодноразово підтверджувалося історією. З другого боку, актуальність дослідження соціального експерименту зумовлена потребами його власного буття, бо "життя" будь-якого методу являє собою складний процес зародження, становлення, насичення досягнень мислення і практики, прийомами і методами пізнання і перетворення дійсності. Якщо цей процес затримується, настає криза методу з його неминучими негативними наслідками для пізнання і практики. Тому чим багатіша і змістовніша концепція методу, тим триваліше і ефективніше його життя.

Таким чином, необхідність дослідження соціального експерименту визначається практичними, методологічними, гносеологічними і світоглядними запитамі суспільства, яке переживає складний стан розвитку.

Ступінь вивчення проблеми. Актуальність методологічного дослідження соціального експерименту, що видозмінювалася в залежності від конкретного етапу розвитку суспільства, завдань, які стоять перед ним, знайшла відображення в методолого-соціологічній традиції. Деякі її контури зустрічаються вже в працях Фр.Бекона, рельєфно її вперше виклав П.Лаплас. В різні часи її прихильниками були Д.Морено, Е.М.Мэйо, Ф.Чепін, К.Левін, Дж.Бернал, Д.Кемпбелл та ін. До противників соціального експериментування можна віднести О.Конта, Е.Дюркгейма, Дж.Ст.Мілля, П.Сорокіна, В.Дільтея, М.Вебера і ін. В ХХ ст. внаслідок входження ряду країн у фазу індустріального розвитку, а також започаткованого марксистсько-ленінського "експерименту" в Росії й ряді країн Азії і Східної Європи, успіхів і поразок світової цивілізації, досягнень економічних, соціологічних і психологічних прикладних досліджень увага до соціального експерименту різко зросла, поповнились когорти його противників і прибічників.

Досить розвинута марксистська традиція осмислення соціального експерименту і застосування його на практиці, яка була припинена в епоху сталінського тоталітаризму, коли багато положень теорії експерименту виявились забороненими, а практика звелася до абсолютно дегуманізованих "спроб і помилок" в масштабах всього суспільства. Лише в кінці 50-их – на початку 60-их років на сторінках радянської преси почалась гостра дискусія про сутність експерименту, про можливість і необхідність його застосування при дослідженні соціальної дійсності, об'єктивною основою якої виступила розпочата десталінізація суспільства, а безпосереднім приводом – вживання терміна "соціальний експеримент" в книзі Дж.Бернала "Наука в історії суспільства".

В 60-80 р.р. в зв'язку з неодноразовими спробами реформування адміністративно-командної моделі соціалізму увага до експерименту у відповідності з цими спробами носила хвилюподібний характер. В ці роки проблемам соціального експерименту були присвячені монографії і брошури Р.В.Ривкіної, О.В.Винокура, О.П.Купріяна, Л.О.Івлевої, П.Є.Сивоконя, Б.С.Раббота, С.О.Яцкевича і ін., захистили кандидатські дисертації Г.А.Анчугін, О.О.Ахромєєв, Р.Л.Вінклер, Р.М.Жуйкова, О.Ф.Можков, І.М.Назаров, М.В.Паніщков, Б.С.Раббот, О.Г.Рекадзе, Р.В.Ривкіна, Ю.П.Сурмін і ін. У дослідженнях одержали висвітлення питання правомірності і специфіки соціального експерименту. Ці важливі результати були

досягнуті в безпосередньому зв'язку з філософським осмисленням наукового експериментування в роботах О.Б.Ахутіна, В.Б.Бикова, С.Д.Вівчарик, В.І.Гувакова, Р.С.Карпинської, П.Л.Капиці, П.В.Копніча, В.Г.Крилової, В.П.Кузнецова, М.Ф.Мостепаненка, В.В.Надимова, В.Т.Новікова, О.І.Ракитова, Ф.П.Саранцева, П.Б.Сивоконя, В.Ф.Сухіної, Н.О.Хохлова, О.П.Чернова, В.О.Штоффа.

В радянській філософській і соціологічній літературі висвітлено багато аспектів соціального експерименту. Сособливий інтерес викликають праці О.П.Купріяна, С.В.Ривкіної, О.В.Винокура, В.С.Раббота і ін., які розв'язують важливі методологічні питання експериментальної діяльності, а також праці в яких розглядаються окремі вузькі і спеціальні питання теорії і практики соціального експерименту: управлінський аспект /праці Г.О.Анчутіна, В.В.Драйшева, Л.О.Матвійсвої, М.В.Панішкова, О.І.Пригожина, В.С.Раббота, Р.В.Ривкіної, О.В.Винокура, С.О.Яшкевича і ін./ аспект моделювання і конструювання соціальних процесів /праці В.П.Кузнецова, О.І.Пригожина, Ю.П.Сурміна і ін./, аспект прогнозування /праці Р.М.Жуйкової, О.П.Купріяна, Ю.П.Сурміна і ін./, аспект практичної діяльності людини /роботи М.М.Кейзерова, А.П.Купріяна, Р.В.Ривкіної, О.В.Винокура, Ю.П.Сурміна і ін./. Крім цього, одержали осмислення окремі різновиди експерименту: економічний/в працях М.І.Алексєєва, Р.О.Білоусова, П.Г.Буніча, І.М.Назарова, Г.Х.Попова, О.І.Пригожина, Р.В.Ривкіної, О.В.Винокура, В.І.Рибіна/; правовий /роботи В.І.Нікітського, Р.О.Сафарова/; соціологічний /Г.М.Андрєєва, П.Б.Вікалемм, В.Г.Грєчіхин, О.П.Купріян, Б.С.Роббот, Р.В.Ривкіна, О.В.Винокур/, військово-соціальний /О.О.Ахромєєв, О.Ф.Можков, О.Г.Режадзе/; педагогічний /Ш.О.Амонашвілі, А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, В.Ф.Шаталов, М.П.Щетінін/.

Проведені дослідження, їх наслідки, без сумніву справили суттєвий вплив на теорію і практику соціального експерименту. Але в більшості з них відсутній концептуальний підхід до соціального експерименту, розгляд його носить фрагментарний характер. В нинішній час нерозв'язаним виявився цілий комплекс питань:

- по-перше, генезис експериментального методу, його роль на різних етапах суспільного розвитку: на докапіталістичних стадіях суспільства, при капіталізмі, реалізації різних моделей соціалізму, в процесі розпаду адміністративно-биро-

кратино! системи;

- по-друге, структурно-функціональне вираження соціально-експериментального методу, його пізнавальні і практичні можливості, його варіативність, конкретні моделі і класифікації експериментів;

- по-третє, механізм експериментального пізнання і перетворення дійсності і проблеми його оптимізації;

- по-четверте, основні напрямки застосування експериментального методу, тенденції його структурно-функціонального розвитку в сучасних умовах.

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Об'єктом дослідження є науковий соціальний експеримент як феномен пізнання й практики, як специфічний різновид соціального випробування, сформований в ході історичного розвитку. При цьому категорії "науковий" і "соціальний" трактуються в широкому розумінні. Це значить, що науковими експериментами є не тільки ті, що здійснюються для вирішення суцього дослідницьких, але й прикладних завдань, поставлені у відповідності з вимогами наукової методології. А категорія "соціальний" означає застосування його у всіх суспільних процесах.

Враховуючи той факт, що експеримент знаходить все ширше застосування і осмислення в різноманітних галузях суспільства і методології соціального пізнання. Об'єкт експерименту характеризується значною кількістю предметів дослідження, які відображають його окремі властивості, аспекти, сутнісні шари.

Предмет нашого дослідження передбачає: 1/ узагальнений методологічний аналіз об'єкта; 2/ концептуальне синтетичне осмислення експерименту; 3/ міждисциплінарне бачення соціального експерименту; 4/ розгляд його як способу духовно-практичної діяльності.

Таке визначення об'єкта і предмета дисертаційного дослідження передбачає формулювання цілком конкретно! його мети.

Мета дисертації! - осмислення соціального експерименту як способу духовно-практичної діяльності, що виник в ході історичного розвитку, виконує важливі регулятивні функції в суспільстві, характеризується багатством структурно-функціонального вираження, специфікою змісту і застосування, великими перспективами на майбутнє.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1/ осмислення генезису соціального експерименту, його ролі на різних етапах суспільного розвитку, вивчення його закономірностей, тенденцій, вироблення прогнозів на перспективу;
- 2/ синтез нагромаджених про експеримент знань в розвинуту його концепцію способу духовно-практичної діяльності, що характеризується цілком окресленим складом, структурою, функціями, пізнавальними і практичними можливостями в суспільстві;
- 3/ дослідження соціального експерименту як форми практичної діяльності людей, його ролі в збереженні і оновленні суспільної системи;
- 4/ вивчення соціального експерименту як специфічного методу соціального пізнання з багатством його гносеологічних механізмів, структур і функцій;
- 5/ виявлення суперечностей, труднощів, механізмів гальмування, парадоксів, меж застосування соціально-експериментального методу;
- 6/ конституювання і перевірка концепції соціального експерименту як специфічного способу духовно-практичної діяльності в найважливіших сферах його застосування: економіці, управлінні, соціальній політиці, соціології і т.д.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЙОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА

Методологічну основу дисертації становлять праці в галузі теорії і методології соціального пізнання, діалектики суспільного розвитку, соціології, економіки, теорії управління, соціальної психології й інших галузей знань. В ній використано досягнення у вивченні соціальної експерименталістики у світовій науці за останні 20 років, а також результати осмислення тенденцій історичного розвитку експериментальної практики.

Дослідження спирається на основні положення діалектики, вчення про спосіб діяльності, про соціальну детермінацію науки, про сутність методів пізнання і перетворення дійсності. Як основні методи і підходи в дисертації застосовуються: метод моделювання, системний, діяльнісний і класифікаційний підходи, які виступають конкретизацією концептуально-методологічного погляду на соціальний експеримент. При розв'язанні допоміжних і неосновних завдань велику роль в дослідженні відіграють методологічні положення соціологічного, історичного, економічного, соціаль-

но-політичного і управлінського аналізу.

Фактологічна база дисертації включає в себе матеріали, що містять аналіз і опис соціологічних, соціально-психологічних, економічних, педагогічних, управлінських, правових і інших конкретних експериментів, а також опис деяких експериментів в художній літературі. При цьому осмислюється фактологія з минулого й сучасного, з вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Наукова новизна і наслідки дослідження виражаються в таких основних положеннях, які виносяться на захист:

1. на відміну від наявних в літературі фрагментарно-аналітичних підходів до соціального експерименту в дисертації він вперше розглядається концептуально як специфічний спосіб духовно-практичної діяльності людей в умовах невизначеності, що дозволяє синтезувати і узагальнити нагромаджені про нього відомості, упорядкувати їх в чітку систему знань;

2. в роботі аналізується генезис соціального експерименту, який пройшов складний шлях розвитку від найпростіших випробувань, "спроб та помилок" до складного духовно-практичного утворення, яке може вирішувати багатообразні пізнавально-практичні ситуації. Аргументовано положення про те, що дослідницька діяльність і експеримент як вища її форма іманентно притаманні суспільству, виступають засобами збереження розвитку та реалізації його сутнісних сил. Соціальний експеримент виник, розвивався і розвивається під впливом не лише виробничих потреб, але й запитів соціальних, він є не лише результатом переносу принципів природничо-наукового експериментування у вивченні соціальної сфери, але і наслідком розвитку методології соціологічних досліджень.

3. в дослідженні вперше переосмислена історія основних напрямків світової експерименталістики, виявлені закономірності, тенденції, суперечності, досягнення і вади докапіталістичної, соціалістично-утопічної, капіталістичної і соціалістичної експерименталістики;

4. експеримент розглядається як фактор збереження і оновлення суспільних систем, що проходять у своєму розвитку етапи су-мативності, обмеженості і гармонійності. В залежності від рівня розвитку суспільства він може виконувати традиціоналістські, динамічні і наддинамічні ролі. Останні набувають вираження в комплексі його пізнавальних і пізнавально-практичних функцій.

В перебудові суспільства він відіграє принципово важливу роль, забезпечуючи процеси інновацій, дифузії і мультиплікації нововведень. Застосування експерименту обмежується його можливостями, специфікою і механізмами гальмування;

5. на відміну від традиційних підходів, що ототожнювали структуру експерименту з його об'єктом, суб'єктом, засобами пізнання, в дисертації він розглядається як складна діяльнісна система, що включає в себе принципи, правила, інтегровані в нього інші методи пізнання і пізнавально-практичні процедури. Це дозволило побудувати операційно-діяльну модель експериментального методу і виробити основні підходи до його комп'ютеризації і автоматизації проектування;

6. на основі сформульованої концепції соціального експерименту визначено основні елементи механізму експериментального пізнання, обґрунтовані його гносеологічні функції, можливості, межі і парадокси. Крім того, обґрунтована проблема багатоманітності механізмів дослідницького пізнання, вироблена генетична сутнісна класифікація, визнано статус соціологічного експерименту в пізнанні;

7. за допомогою аналізу основних сфер застосування соціальної експерименталістики обґрунтовано пояснення її досягнень і невдач, сформульовано прогнози як найбільш перспективних напрямків застосування експериментів, так і тенденцій розвитку самого експериментального методу.

Апробація роботи і впровадження її результатів. Основний зміст, найважливіші висновки і практичні результати дисертації були апробовані в таких формах:

1. дисертація обговорювалась на кафедрі соціально-політичних теорій Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К.Винниченка /1990р./ і була рекомендована до захисту;

2. дисертація обговорювалась на науковому семінарі кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К.Винниченка /1990р./ і була рекомендована до захисту;

3. дисертація обговорювалась на кафедрі філософії /1992р./ та на кафедрі методології і методів соціологічних досліджень /1993р./ Київського університету ім. Тараса Шевченка і була рекомендована до захисту;

4. основні питання дослідження були викладені автором в доповідях і повідомленнях на всесоюзних, республіканських, районних конференціях і семінарах: обласній науковій конференції

"Маркс і реальний соціалізм" /Кіровоград, 1983/, всесоюзній конференції "Проблеми впровадження наслідків наукових досліджень в практику ідейно-виховної роботи в трудових колективах" /Уфа, 1985/, зональному семінарі "Застосування програмно-цільового методу в управлінні соціальним розвитком виробничого колективу" /Пенза, 1986/, на організованій під науковим керівництвом автора республіканської науково-практичної конференції "Соціально-психологічні проблеми підвищення і реалізації потенціалу трудового колективу" /Кіровоград, 1987/, всесоюзній науково-практичній конференції "Інтенсифікація професійної підготовки кадрів в умовах прискорення НТП і піднесення ролі людського фактору" /Кіровоград, 1988/, обласній науково-практичній конференції "XIX Всесоюзна партійна конференція - політичний орієнтир революційного оновлення радянського суспільства" /Кіровоград, 1989/, на організованій під науковим керівництвом автора республіканській науково-практичній конференції "Соціологічні дослідження і соціальні технології" /Кіровоград, 1989/, обласній науково-практичній конференції "Ленінська концепція соціалізму" /Кіровоград, 1990/, XIII-ому всесоюзному теоретичному семінарі "Світогляд і наукове пізнання" /Ужгород, 1990/, всесоюзній науково-практичній конференції "Соціальні резерви трудового колективу: проблеми реалізації в умовах перебудови" /Феодосія, 1990/, на організованій під науковим керівництвом автора всеукраїнській теоретичній конференції "Відродження України: проблеми і перспективи" /Кіровоград, 1993/;

5. положення і висновки дисертації використовуються протягом кількох років при читанні курсу соціології для студентів Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К.Винниченка, при викладанні дисциплін "Соціологія: методологія, методика і організація соціологічних досліджень" на курсах підвищення кваліфікації учителів при Кіровоградському відділі народної освіти, на курсах підвищення кваліфікації учителів при Кіровоградському педагогічному інституті, на курсах підвищення кваліфікації соціологів при Київському університеті Тараса Шевченка, під час читання лекцій по лінії товариства "Знання";

6. практичні результати дослідження використані під час

розробки навчального плану курсу і методичних рекомендацій по проведенні всіх видів занять з соціології для слухачів підвищення кваліфікації управлінських кадрів, при розробці методичних рекомендацій по педагогічному експериментуванні для слухачів курсів підвищення кваліфікації вчителів при Кіровоградському відділі народної освіти, при розробці методичних рекомендацій для вивчення соціології студентами Кіровоградського педагогічного інституту, при розробці методичних рекомендацій на допомогу лектору і спеціалісту з тем "Соціально-психологічні проблеми активізації людського фактору" /1987/, "Проблеми конструювання, перевірки і впровадження соціальних технологій" /1989/ для республіканського Будинку економічної і науково-технічної пропаганди. Загальний обсяг методичних і науково-методичних публікацій, в яких аналізується проблематика соціального експерименту в прикладному аспекті, становить понад 18 др. арк.;

7. частина ідей дисертації знайшла застосування в практиці роботи Лабораторії соціальних проблем освіти і центру вивчення громадської думки населення Кіровоградської області "Соціон", наукове керівництво якими здійснює автор, при виконанні держбюджетних і госпдоговірних науково-дослідних робіт, при розробці практичних рекомендацій для обласної ради народних депутатів і для адміністрації представника Президента області.

Наслідки дисертації можуть знайти застосування при розробці концепції і програм реалізації економічних, політичних, управлінських реформ в суспільстві, при оптимізації іноваційних процесів різної природи, при розробці планів і програм філософсько-методологічних та соціологічних семінарів, в системах підвищення кваліфікації і перекваліфікації керівних і управлінських кадрів, при моделюванні конкретних соціологічних експериментів.

Структура дисертації. Дисертація /434 с./ складається зі вступу, трьох глав, підсумків, 27 схем, 7 таблиць, бібліографії /430 позицій/.

Загальна логіка дисертації будується на системному підході, що передбачає генетичний і структурно-функціональний аналіз. При цьому спочатку досліджується виникнення і генезис різноманітних соціальних випробувань, які часто залишаються за межами об'єктів дослідження, виявляється об'єктивна необхідність в них на різних етапах розвитку суспільства, а потім серед них виділяється

об'єкт вивчення - науковий соціальний експеримент. По цьому останній піддається структурному аналізу, що допомагає вивченню його архітекτονіки і закономірностей структурного розвитку. Потім реалізується функціональний аналіз соціального експерименту, його пізнавальні і практичні можливості в економіці, управлінні, соціальній сфері на передперебудовному, перебудовному і посттоталітарному етапах розвитку суспільства. Дослідження експерименту проводиться з позицій концепції способу духовно-практичної діяльності.

У вступі аргументується актуальність теми дослідження, визначено ступінь її вивчення, визначено об'єкт, предмет, гіпотези, мета, завдання і методи дослідження, сформульовано основні положення, що виносяться на захист.

Глава I. "Виникнення і генезис соціальної випробовчої діяльності як фактор збереження, реалізації і розвитку сутнісних сил суспільства" присвячена осмисленню генезису об'єкта дослідження.

У першому параграфі "Поява соціальних випробувань, їх роль в адаптації людей і в пробудженні сутнісних сил суспільства" розглядається виникнення соціальних випробувань і їх розвиток на доіндустріальних стадіях розвитку суспільства, аргументується їх об'єктивно необхідна роль в збереженні і розвитку сутнісних сил соціуму.

У другому параграфі "Становлення соціального експерименту в умовах еволюції капіталізму і його експансія на різні сфери суспільства" аналізується суперечливість його ролей на етапі класичного капіталізму і на подальших фазах його модернізації.

У третьому параграфі "Соціалістично-утопічна експерименталістика: успіхи, поразки, історична деградація" осмислюється в методологічному контексті складна і неоднозначна історія утопічних експериментів, пояснюються її успіхи і поразки, аргументується тенденція до виродження.

У четвертому параграфі "Роль соціального експерименту в процесі втілення в життя адміністративно-бюрократичної моделі соціалізму" вивчається необхідність експериментів в процесі виникнення і розвитку соціалізму, показується боротьба основних тенденцій в експерименталістиці, осмислюються основні етапи соціалістичної вітчизняної історії в аспекті експерименталізму, аргументується роль випробувань в становленні тоталітарного і адміністративно-командного соціалізму.

У п'ятому параграфі "Різноманітність соціальних випробувань

і місце серед них наукового експерименту" піддаються аналізу численні механізми випробувальної діяльності, будується генетична сутнісна класифікація дослідів, аргументується високий пізнавально-практичний потенціал наукового експерименту.

Глава II. "Архітектоніка соціального експерименту як способу духовно-практичної діяльності" призначена для осмислення структури соціально-експериментального способу духовно-практичної діяльності.

У першому параграфі "Парадокси і специфіка соціального експерименту" розглядається специфіка соціального експерименту в порівнянні з природно-науковим експериментуванням, іншими методами соціального пізнання і практичної дії.

У другому параграфі "Діяльнісна природа структури соціально-експериментального методу пізнання" на основі концепції способу діяльності розглядається структура соціального експерименту як складна система, що включає принципи і правила діяльності, операціонально-діяльнісні процедури та інші методи пізнання і практичної дії.

У третьому параграфі "Соціальний експеримент як інтегративна система інших методів" розкривається механізм інтеграції в експеримент інших методів соціального пізнання і практичної дії, які призводять до розширення його пізнавально-практичних можливостей.

У четвертому параграфі "Побудова операційно-діялісної моделі соціального експерименту" обґрунтовується розгорнута операціонально-діялісна модель експерименту.

У п'ятому параграфі "Проблеми комп'ютеризації і автоматизації проектування соціальних експериментів" осмислюється взаємозв'язок експерименту і комп'ютера, розробляються принципи автоматизації проектування соціальних експериментів.

Глава III. "Функціональні аспекти соціально-експериментального способу діяльності" присвячена аналізу ролі експерименту в суспільстві, основних напрямків його застосування і функцій в умовах передперебудовного, перебудовного періодів і посттоталітарного етапу в розвитку суспільства.

У першому параграфі "Соціальний експеримент як елемент механізму саморозвитку сучасного суспільства" розкривається його роль в механізмі саморозвитку суспільства як фактора інновації, дифузії і мультиплікації нововведень, виникнення і розвитку систем, що виступає складним функціонально-інтегральним способом

духовно-практичної діяльності.

У другому параграфі "Пізнавальні можливості соціального експерименту і їх реалізація" аналізуються гносеологічні функції експерименту, розкривається їх залежність від зрілості суспільства, експерименту, соціального пізнання.

У третьому параграфі "Економічне експериментування: етап випробувань, проблеми, труднощі, тенденції" досліджується роль експерименту в економічній сфері за період з кінця 70-х рр. до сьогодення, робляться прогнози перспектив економічної експерименталістики.

У четвертому параграфі "Політико-управлінські експерименти: необхідність, можливість і ефективність" піддаються аналізу місця можливого застосування експериментів в політико-управлінській сфері, специфіка управлінських експериментів, ефективність їх застосування.

У п'ятому параграфі "Проблеми соціальних аспектів експерименту" осмислюється його роль в соціологічних дослідженнях, в формуванні і реалізації соціальної політики, вивчаються механізми гальмування експериментів і шляхи їх подолання.

На завершення дисертації підводяться підсумки дослідження в аспекті концептуального бачення соціального експерименту, формуються деякі проблеми його подальшого вивчення, обґрунтовується практична значимість одержаних результатів.

П. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПРАЦІ

У вступі обґрунтована актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь її опрацьованості, визначені об'єкт, предмет, гіпотези; мета і завдання роботи, розкрито її теоретичне і практичне значення, зафіксована наукова новизна основних положень і висновків дисертації, викладено положення, що виносяться на захист. При цьому як основну гіпотезу дослідження висунуто припущення про те, що соціальний експеримент є специфічним способом духовно-практичної діяльності, який сформувався в процесі історичного розвитку в складне багатофункціональне поліструктурне утворення, іманентно притаманне суспільству, що виконує важливу роль в його саморозвитку і одночасно перебуває під його впливом. Основна гіпотеза дослідження, що визначає його мету, декомпозована на кілька підгіпотез, які, в свою чергу, утворили контур послідовних завдань дисертації, визначили

її структуру. Ключовим положенням вступу є аргументація концептуально-методологічного аспекту дослідження, його синтезуючого, міждисциплінарного характеру. На основі природи гіпотези, яка вказує не лише на передбачувану якість предмета дослідження, але й на шлях, що веде до його доведень, осмислюються основні методи досягнення істини в дисертації і їх інтегрованість в діяльнісному підході до соціального експерименту.

В першій главі дисертації осмислюються основні етапи виникнення і генезису соціальних випробувань в історії людства, їх рух від натурально-природних випробувань, примітивних "проб і помилок" до наукового соціального експерименту і відповідно від їх оберігально-традиціоналістських до інноваційно-динамічних функцій в суспільстві.

При цьому в першому параграфі глави аргументується думка про те, що випробувальна діяльність має свої генетичні основи уже в життєдіяльності первісно-общинного суспільства, які в кінцевому підсумку гніздяться в принциповій спільності тварин і людини. Вихідною формою випробувань, яким піддавались первісні люди, були натурально-природні випробування-катастрофи: землетруси, повені, пожежі, засухи, епідемії тощо. Паралельно з ними формувалися випробування природно-соціального характеру: конфлікти, війни, зумовлені діяльністю людини економічні біди і т.д. Вони випробовували здатність людей виживати, змушували накоплювати, зберігати і передавати від покоління до покоління відповідний досвід. Розвиток трудової діяльності, ускладнення соціальної організації, виникнення різноманітних інформаційних невизначеностей в діяльності людей сприяли поступовому вищелюванню випробувальної діяльності, застосування якої дало можливість зміцнити адаптивні здібності людини.

Уже в стародавніх суспільствах випробування соціального характеру були важливими елементами суспільного життя. Вони використовувались для оцінки сили, вміння полювати, потяг жінок до материнства, посвяти чоловіків, воїнів, жреців і т.д. Дозволяючи осмислити соціально значимі якості біологічної природи людини, випробування виступали факторами штучного віддбору, доповнюючи природний відбір, були необхідним засобом оволодіння людиною комплексом соціальних функцій.

В процесі історичного розвитку відбуваються ускладнення і наростання різноманітності випробувань, виникнення їх модельних форм. Класове розшарування суспільства привело до того, що відбулося закріплення суб"єктивної ролі у випробуваннях за пануючими класами, бурхливий їх розвиток в сферах діяльності цих класів.

У стародавніх суспільствах випробування мали традиціоналістський характер. Їх завдання зводилось переважно не до оновлення соціуму, а до його збереження. В класово-антагоністичних суспільствах вони починають виконувати й обновлювальні функції, особливо на етапах виникнення вищих формацій, виступаючи їх важливою рушійною силою.

В умовах капіталізму виник експериментальний метод, відбулася значна його експансія на соціальну сферу. Це пояснюється призовими процесами, ростом ролі людського фактора у виробництві, ускладненням організаційно-управлінської діяльності, причинами внутрішнього і міжнародного характеру. Значну роль в розвитку соціальної експерименталістики відіграли Ф.Тейлор, В.Вундт, З.Фрейд, хоуторнські експерименти Е.Мейо. Соціальні дослідження при капіталізмі розвиваються суперечливо: по-перше, вони виступають засобом збереження панування державно-монополістичної системи, зондування новоутворених соціально-економічних і політичних ситуацій; по-друге, факторами формування нових форм експлуатації, впливу на демократичні рухи, боротьби з ними, підготовки збройних сил шляхом проведення дослідів у заборонених зонах, по-третє, прийомами регулювання соціальної політики, зняття напруги в суспільствах; по-четверте, засобами ринкових відношень, по-п'яте, способом суттєвої модернізації капіталізму, демократизації і гуманізації його структур.

У розвинутих країнах практика експерименталізму характеризується значними досягненнями у змісті нововведень, організації і методиках конкретних експериментів, які можна використати в умовах України.

Суттєвим напрямком соціальної експерименталістики як в минулому, так і тепер є соціалістично-утопічна дослідницька діяльність. Вона була історично першою спробою дослідницької перевірки соціалістичних і комуністичних ідей.

Аналіз експериментів Р.Суєна, фур"еристів, сен-симоністів, Е.Кабе і наступних утопістів показує; по-перше, що наслідки утопічних експериментів неоднозначні, особливо в тих їх аспектах,

в яких утопісти інтуїтивно враховували об'єктивні закономірності розвитку суспільства; по-друге, більшість утопічних експериментів ґрунтувалось на природничо-науковій методології, "спробах і помилках", на демонстраційності з низькою доказовою силою; по-третє, утопічні досліді підтверджували і підтверджують життєвість і небезпеку комунітарного примітиву суспільного життя; по-четверте, в ході історичного розвитку відбувається деградація утопічної експерименталістики, яка перетворюється в процес утвердження антиутопій, тоталіризації суспільств; по-п'яте, в ХХ ст. утопічна експерименталістика втратила гуманістичну природу, призвела до великомасштабних злочинів, наслідки від яких будуть позначатися в століттях; по-шосте, в найближчій перспективі зберігається небезпека реалізації в житті суспільства утопічних проектів з причин нерівномірності розвитку цивілізації, відсталості країн, народів, регіонів, що передбачає необхідність постійного вивчення і викривання утопізму.

Проблема ролі соціального експерименту в процесі виникнення соціалізму має особливо важливе методолого-світоглядне значення, оскільки в суспільстві спостерігається недооцінка наукового експериментування, його заміна "спробами і помилками", розглядом історії як вітчизняного, так і зарубіжного соціалізму як ланцюга невдач і злочинних експериментів.

Проблема взаємозв'язку експерименту і соціалізму включає в себе кілька складників: 1/ в'яснення ролі експерименту як фактора суспільного розвитку, функціонуючого поряд з іншими формами суспільної практики, його вплив на іновачійні, реноваційні і деформаційні процеси, 2/ аналіз сприятливих і несприятливих передумов для соціальної експерименталістики на різних етапах вітчизняної післяжовтневої історії; 3/ співвідношення соціального експерименту з об'єктивними процесами і дією суб'єктивного фактора в суспільстві; 4/ осмислення генезу самого експериментального методу, що пройшов складну еволюцію від примітивності "спроб і помилок" до розвинутого наукового випробування; 5/ дослідження наслідків соціальної експерименталістики з метою відповіді, з одного боку, на питання відносно того, "що ми побудували?" і на запитання "чи вдався марксистський соціалістичний експеримент?", "чи потрібні експерименти соціалістичного типу в майбутньому?" - з іншого.

Необхідно відмітити, що К.Маркс, Ф.Енгельс, і особливо

В.І.Ленін досить багато уваги приділяли розробці концепції соціального експерименту, піддали глибокому аналізу утопічну експерименталістику, прийшли до висновку, що соціалізм може бути не наслідком месіянсько-пропагандистських експериментів, моделі яких побудовані на відірваних від об'єктивних закономірностей принципах, а наслідком природно-історичного дозрівання суспільних відносин. У ХІХ ст. сфера натурального соціального експериментування соціологічного типу була обмежена питаннями політики, організації і ідеології робітничого класу. К.Маркс і Ф.Енгельс у своїй діяльності використали переважно мислення експериментування і моделювання. Їх експерименталістиці властива перевага природного над штучним, врахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, конкретно-історичний підхід до досвіду, гуманізм.

Соціалістична революція, названа в буржуазному світогляді експериментом, є природним процесом. Її, як і інші подібні явища, не можна ототожнювати з експериментом, хоч до будь-якого історичного процесу можна підходити з експерименталістських позицій, тобто осмислювати їх в системі якогось природного експерименту з боку тих чи інших класових або політичних сил. Їх воля в такому досліді носить обмежений характер: їм дістаються гіпотетичні фактори, вироблені, як правило, попередніми поколіннями; вони не можуть виступати деміургами, що вільно змінюють дійсність у відповідності зі своїми уявленнями; можуть лише спостерігати, фіксувати результати, заглядати в минуле в пошуках причин, що їх породили.

Значні історичні події великої просторово-часової протяжності можна розглядати як експериментальні лише в дуже загальному значенні цього слова. Пряме ж їх ототожнення з натурним експериментом направлене на те, щоб при негативних їх характеристиках приклеїти їм ярлик суб'єктивізму і свавілля, ніби властивих експерименту. Абсолютизація експерименталістського підходу до суспільства може призвести до того, що весь його розвиток починає зводитися до незначної складової - до експериментів, хоч в його структурі визначальну роль відіграють неекспериментальні природні процеси.

Після 1917 р., дякуючи значним масштабам соціальних потрясінь і руйнувань, принциповій складності і новизні суспільних перетворень, неефективності набутого дотепер людського досвіду організації життя проблема натурального соціального експериментуван-

ня різко загострилася. Це стимулювало спроби його осмислення як форми практики, органічно внесеної в процес побудови суспільства, яка перевіряє паростки нового, уточнює політику і концептуальні уявлення про напрямки суспільного руху.

В той час випробувальна діяльність і експеримент переживають істинний Ренесанс. В країні проводились десятки експериментів, що розрізнялися предметами і об'єктами, рівнем комплексності в охопленні суспільних відносин, масштабами і історичною цінністю одержаних результатів. Країна була гігантською лабораторією. Це експериментування мало особливу значимість не лише для тих часів, але й для наступних етапів розвитку при формуванні нової економічної політики, яка висвітила образ сучасних реформ.

Разом з тим експерименталізм того періоду відзначався певними особливостями: здійснювався в умовах гострої боротьби класових і політичних сил, різкого дефіциту культури, відсутності передумов для застосування науки, характеризувався суб'єктивізмом, нетерпимістю і непослідовністю в перетвореннях, застосуванням насильства.

З причин відсутності жорсткої визначеності в розвитку, неоднозначності природи соціалізму в 20-30-і роки країна часто попадала в "критичні моменти" розвитку з їх особливою концентрацією всіх суперечностей господарювання й управління, коли був можливий і необхідний абсолютно новий тип руху суспільства. Але ці "критичні моменти", вихід з яких міг бути забезпечений висококультурним експериментуванням, просто замовчувались, вироблені перспективні моделі НЕПу були відкинуті. Нерозв'язаність суперечностей "критичних моментів" призводила до їх загострення, деформації суспільства, до втрат більш чи менш сприятливих історичних можливостей вирішення проблем, зумовлювало катастрофічний ріст дорожнечі оволодіння шансом.

Аналіз історії соціалізму показує, що в СРСР тривалий час діяла тенденція утопізації суспільства, яка виявлялась у спробах реалізації різного роду утопічних доктрин, нездійсненість яких визначалась незрілістю суспільства, низьким рівнем його культури. Був і інший бік розвитку, коли деяка зрілість суспільних структур створювала передумови для утвердження рекомендацій науки. Боротьба цих двох тенденцій пронизує всю історію соціалізму.

му. На одних її етапах домінували утопічні доктрини і практика, що часто набували характеру антиутопій, на інших - спостерігались ситуації компромісу між ними, які породжували потворні форми державного соціалізму, а на третіх - крізь накіп утопізму проривались моделі, які виробила наука. У зв'язку з цим суспільство проходило дуже складні етапи у своєму розвитку: "воєнний комунізм" або воєнно-казарменний соціалізм надзвичайних заходів; НЕП або орієнтація на багатоукладний демократичний соціалізм; авторитарний або тоталітарно-бюрократичний період "сталінізму", авторитарно-бюрократизований соціалізм утопічно-комуністичної орієнтації періоду хрущовського десятиліття; адміністративно-бюрократичний соціалізм періоду "застою", перебудову як спробу переходу до демократичного соціалізму.

Кожний з цих етапів розвитку відрізнявся своїм різновидом дослідницької діяльності, який визначається в кінцевому підсумку боротьбою між двома типами дослідницької діяльності: науковою і утопічною. Експерименталістика при цьому набувала своєї неповторності. Найважливішими її параметрами виступає: базисна концепція, на якій будується соціальний пошук; ступінь методологічної зрілості експериментального методу; спрямування дослідів на розв'язання проблем суспільства; соціальні сили, які організують і проводять досліді, гуманність чи антигуманність їх діяльності. Детальний аналіз соціалістичної експерименталістики в СРСР показує її надзвичайну складність і неоднозначність. Вона відкидає утопічні доктрини і практику, які ведуть суспільство в історичну безвихідь. Разом з тим усім своїм буттям вона доводить перспективність моделей наукового демократичного, гуманного соціалізму. Історичний рух її мав циклічний характер. На зміну періодам утопічних дослідів, що відрізняються орієнтацією на практичне втілення в життя утопічних доктрин, проведенням випробувань по методу "спроб і помилок" в масштабах усього суспільства, нерозвиненістю методологічного і методичного апарату дослідів, грубими порушеннями валідності, об'єктивності в аналізі наслідків, поверховим характером проведення дослідів, їх антигуманністю, що зумовило в кінцевому підсумку величезні втрати в суспільстві, ріст ціни розв'язання його проблем, приходили такі періоди, які характеризувалися спробами дослідної перевірки і втілення в життя наукового демократичного соціалізму. Сама дослідницька діяльність тут здійснювалась в незначних масштабах, передувала

прийняттю складних доленосних рішень, рятувала суспільство від можливих втрат і невдач, носила більш кардинальний характер, сприяючи не збереженню застарілих структур, а їх оновленню, спираючись на ідеї гуманізму, науку, досягнення світової цивілізації. У кожний новий етап розвитку суспільства і в перебудову також соціальна експерименталістика вступала невідповідною ні методологічно, ні методично.

Історичний аналіз соціальних дослідів, що дозволив побачити об'єктивну потребу в них суспільства, їх значну різноманітність, завершується осмисленням наявних в науці підходів до типологізації соціальних дослідів, які виявляються неконцентувальними і неспроможними описувати всю багатоманітність системи класифікації соціальних дослідів, які включають в себе два різновиди: квазіексперименти і наукові експерименти. Перша група дослідів складається з природних випробувань "проб і помилок", а друга – з практичних експериментів, експериментів по перевірці гіпотез і мисленних експериментів. У свою чергу часткові різновиди дослідів на основі попередньо розроблених методологічних підходів демалізуються у відповідні системи класифікації генетичного і сутнісно-концептуального характеру.

Розроблені системи класифікацій дозволяють формувати моделі конкретних дослідів, відображають тенденції їх розвитку, дають можливість оцінювати їх з точки зору пізнавально-практичних можливостей і ризику застосування. При цьому наголошується, що соціальні дослідів і наукові експерименти характеризуються величезною різноманітністю конкретних різновидів, здатних розв'язувати широке коло пізнавальних і практичних завдань. Це важлива ознака їх високих потенцій, які ще далеко не повністю реалізуються в суспільстві. В міру переходу від квазіекспериментів до наукових експериментів зменшується можливість негативних наслідків від дослідів, послаблюється критерій практики, але зростає здатність до теоретичного відображення дійсності.

Аналіз генезису соціальних дослідів, зародження і становлення наукового експерименту дає можливість виділити основні закономірності їх історичного розвитку: по-перше, рух соціальних випробувань здійснюється від природних їх різновидів, "проб і помилок" до наукового соціального експериментування; по-друге, відбувається перехід від натурального випробування до його модельних і мисленних форм; по-третє, в міру цього спостерігається

зміни в системі ролей, що їх виконують досліді в суспільстві від ролей традиціоналістськизберігальних, адаптивних, спонукаючих сутнісні сили суспільства до ролей оновляючо-динамічних, що розвивають сутнісні сили соціуму; по-четверте, використання наукового експерименту залежить від типу суспільства: якщо останнє є демократичним, вільним і цивілізованим, то воно відкриває широкі перспективи наукових дослідів модельних і думкових різновидів; якщо ж воно є тоталітарним або адміністративно-командним, то відбувається заміна наукового експерименту псевдонауковими натурними дослідями часто великомасштабного характеру.

У другій главі дисертації "Архітектоніка соціального експерименту як способу духовно-практичної діяльності" розглядається структура соціально-експериментального методу, який є складним духовно-практичним утворенням, детермінованим соціально-перебудовчою діяльністю і детермінуючим її. Він визначається практикою з допомогою практичної проблемної ситуації, об'єкта, суб'єкта і його соціальної позиції, наявності в ньому матеріально-предметного впливу суб'єкта на об'єкт, що зумовлює практичну природу істини, в основі якої лежить соціально-експериментальний факт дійсності. В свою чергу експеримент детермінує практику, розв'язуючи проблемні ситуації, формуючи знання, соціальний досвід людей, форми їх життєдіяльності. Все це визначає його сутність як форми практики. З позиції теорії пізнання і детермінізму соціальний експеримент виявляється зумовленим пізнанням і сам визначає його розвиток. Соціальне пізнання насичує його принципами, методами і прийомами дослідження, формує рівень апріорного розуміння досліджуваного процесу. Експеримент в свою чергу розв'язує пізнавальні проблеми, продукує соціальні знання.

Соціальний експеримент як спосіб духовно-практичної діяльності є суперечливою єдністю його як форми практики і методу пізнання. Ця суперечність пронизує його структуру, функції, роль в суспільстві. Вона виражається в невідповідності між матеріально-предметним і інформаційним складом експериментальної будови, між пізнавальними і пізнавально-практичними функціями, між практичною і дослідницькою ролю в суспільстві. Вказана суперечність визначає систему парадоксів соціального експеримента, серед яких особливу роль відіграють парадокси масштабності,

модельності, валідності, а також управлінський ідеологічний і етичний парадокси, ефекти Готорна і Едіпа, принцип фальсифікації К.Поппера. Вона ж задає унікальну специфіку соціальному експерименту в порівнянні з природно-науковим експериментом, іншими методами соціального пізнання і практичної дії. При цьому специфіка соціального експерименту в порівнянні з природно-науковим задається особливостями соціальних об'єктів, які дуже складні, поліструктурні і поліфункціональні, часто характеризуються високою активністю не лише в практичному процесі, але і включенням в поточкову діяльність в якості суб'єкта. Людський фактор, діючий в об'єкті, передбачає особливості різноманітних операційно-діяльнісних процедур експерименту. Від інших методів соціального пізнання він відрізняється практичною природою, коли практика в ньому виступає засобом одержання знань і носить підлеглий характер. Йому властивий високий рівень практичної природи істини. Від інших методів практичної дії його відрізняє розвинутість духовно-методологічного аспекту. Таким чином, соціальний експеримент – це метод пізнання соціальних процесів в контрольованих і керованих умовах їх мікромасштабного буття.

У дисертації обґрунтовується незадоволеність трактовками методу і соціального експерименту як єдності пізнаючого суб'єкта, його діяльності, засобів і об'єкта пізнання. При такому підході не вловлюється та обставина, що метод виступає формою діяльнісного зв'язку, між об'єктом і суб'єктом пізнання. На противагу цьому аргументується принципово інший підхід до структури методу, який включає в себе принципи і правила пізнання, інші методи, інтегровані в нього, оперативно-діяльнісні процедури. Соціальний експеримент розглядається як такий, що складається з трьох етапів: 1/ підготовчого етапу, що включає в себе розробку методологічного і методичного розділів його програми; 2/ реалізаційного етапу, основним змістом якого виступає предметно-практична і пізнавальна діяльність експериментатора і обстежуваних; 3/ етапу аналізу і узагальнення результатів, зв'язаного з перетворенням соціально-експериментального факту дійсності в факт науки.

При статичному підході до експерименту можна виділити два блоки в складі експериментальної системи: матеріально-предметний і інформаційний.

Матеріально-предметний блок включає в себе: а/ об'єкт експериментальної практики; б/ суб'єкт експериментальної практики; в/ середовище експерименту; г/ засоби експериментальної діяльності; д/ матеріально-предметні наслідки експерименту /соціально-експериментальний факт дійсності, деформації суб'єкта/. Цей зріз відображає практичну зумовленість соціального експерименту, який структурно виступає формою практики.

Зумовленість експерименту пізнанням виражається в його інформаційному складі, який включає: а/ об'єкт і предмет пізнання; б/ суб'єкт експериментального пізнання; в/ інформаційні умови експерименту /апріорні знання про об'єкт, які відображають рівень його доекспериментального розуміння, гіпотетичні знання про об'єкт/; г/ засоби пізнання, що входять в механізм експерименту; д/ інформаційні результати експерименту.

В експерименті, як способі духовно-практичної діяльності елементи матеріально-предметного і інформаційного складу взаємозв'язані між собою системою суперечностей, розв'язання яких здійснюється діяльністю суб'єкта.

Експериментальна діяльність зв'язана з виділенням інформаційного складу експериментальної системи, логікою пізнавальних процедур і аналізу наслідків. Вона становить інформаційну та логічну структури експериментального методу. В експерименті є і предметно-практична діяльність, підпорядкована пізнавальній, пов'язаній з виділенням його практичного складу, перетворенням об'єкта, управлінням експериментальною системою. Вона формує предметно-практичну структуру соціально-експериментального методу. Крім того, в експерименті є і такі види діяльності, які забезпечують процеси переходу від практичної діяльності до духовної і навпаки, від інформаційного складу системи до предметно-практичного складу і навпаки. Наприклад, емпірична інтерпретація і операціоналізація гіпотези як духовного явища забезпечує перехід до гіпотетичного імпульсу як сукупності предметно-практичних перетворень об'єкта у відповідності з вимогами гіпотези. Ці види діяльності, що забезпечують стрибки-переходи між духовним і практичним, об'єднують структуру соціального експерименту в єдність духовного і практичного виробництва.

Особливу роль в експериментальній діяльності відіграють її принципи і правила. Серед принципів експерименту виділяються:

а/ принципи його організації, б/ принципи експериментального пізнання, в/ принципи експериментального перетворення дійсності. Принципи гуманізму діалектики, чистоти, кардинальності і ін. забезпечує регулятивні і орієнтаційні аспекти експериментального пізнання й перетворення об'єктів. Правила експериментування являють собою конкретизацію принципів експерименту щодо тієї або іншої його підсистеми. Серед них виділяються правила формування об'єкта, предмета, гіпотези, емпіричної інтерпретації, виміру і зміни об'єкта, взаємовідношень соціолога з обстежуваними, вияву причинності, аналізу наслідків і т.д., і т.п.

Виступаючи в якості орієнтирів у пошуку істини, здійснюючи регулятивну функцію експериментальної системи, принципи і правила забезпечують розвиток соціально-експериментального методу під впливом досягнень цивілізації, гуманізму, науки, практики.

Соціальний експеримент уявляється і як інтегративна схема інших методів, до яких слід віднести спостереження, вимірювання, зіставлення, моделювання. Необхідність інтеграції в експерименті цих методів пізнання зумовлена: 1/ необхідністю інтегрованих методів самостійно розв'язувати існуючі проблеми, 2/ необхідністю розширення пізнавально-практичних можливостей експерименту, мінімізацією його негативних наслідків.

Інтеграція методів в експеримент здійснюється шляхом зміни їх природи, пристосування до сутності того чи іншого етапу експериментальної діяльності. Так, спостереження дозволяє розв'язувати комплекс завдань: 1/ забезпечує попередню орієнтацію в об'єкт дослідження, надає тим самим більшу визначеність як самому дослідженню, так і його об'єкту; 2/ служить досвідною базою висунення гіпотез; 3/ забезпечує перевірку гіпотез за допомогою фіксації контрольних і експериментальних об'єктів; 4/ застосовується на заключному етапі досліді для уточнення наслідків; 5/ виступає важливим методом одержання інформації для організації і управління експериментальною системою. В експерименті використовується і метод опитування, який є засобом одержання даних про стан суспільної думки в експерименті і навколо нього. Він особливо важливий в педагогічних і соціально-психологічних досліді, в яких сама їх проблематика пов'язана з вивченням свідомості і діяльності людей. Метод вимірювання, що включає вибір вимірюваних величин, шкалювання, застосування розроблених шкал для фіксації величин змінних, забезпечує кількісну визна-

ченість експериментального дослідження.

Особливо значні перспективи розвитку соціального експерименту в зв'язку з інтеграцією в нього моделювання. Експеримент і моделювання взаємно доповнюють і визначають один одного. Ця думка аргументується за допомогою: 1/ вивчення його пізнавальних можливостей; 2/ аналізу експериментальних моделей і їх ролі в пізнанні; 3/ вияву взаємодії експерименту і моделювання як окремих етапів соціального пізнання.

Дослідження цих проблем в дисертації показує: По-перше, широке застосування моделей у соціальному експерименті, використовуваних для заміщення соціальної натури, для спостережень, виміру, зіставлення і т.д. По-друге, моделювання розширює пізнавальні можливості соціального експерименту, сприяє включенню його сферу недоступних, масштабних, унікальних і складних процесів, виводить його на теоретичний рівень пізнання, але разом з тим, ускладнює його критеріально-практичну функцію. В силу специфіки соціальних об'єктів кожний соціальний експеримент є так чи інакше модельним. Категорії "модельний експеримент" і "натурний експеримент" у соціальному дослідженні не можна протиставляти одна одній і розглядати як взаємовиключні. Вони виражають лише ступінь наявності в експерименті соціальної натури. По-третє, використання експериментальних моделей дозволяє вивчати явища минулого і майбутнього, тим самим забезпечує реалізацію ретроспективної і прогностичної функції експерименту. По-четверте, аналіз соціального пізнання як процесу розв'язання соціальних завдань різної природи показує, що моделювання і експеримент взаємодіють одне з одним і як етапи пізнавальної діяльності.

Процес насичення соціального експерименту іншими методами пізнання носить прогресивний характер. Він сприяє збагаченню експериментального методу, його функціональній багатоманітності і структурній варіативності, росту його пізнавально-практичного потенціалу.

В дисертації зроблена спроба конкретизації висунутих концептуальних підходів до соціального експерименту засобами побудови операціонально-діяльної моделі. При цьому операціоналізації піддаються етапи експерименту, підготовчий, реалізаційний і аналіз результатів.

Підготовка експерименту включає його обумовленість, тобто аналіз необхідності, можливості і доцільності досвіду, побудову

програми експерименту, яка містить розробку методологічного і методичного його розділів, які, в свою чергу, конкретизовані на більш дрібні операціонально-діяльнісні процедури. Реалізація програми експерименту передбачає створення експериментальної ситуації, введення гіпотетичного імпульсу, організацію контролю і управління, здійснення спостережень, вимірів, збирання інформації. Завершальним етапом експерименту виступає інтерпретація результатів, яка передбачає аналіз помилок і похибок у спостереженнях і вимірах, оцінку якості соціологічної інформації, аналіз соціально-експериментального факту і його детермінанта, статистичний і факторний аналіз, оцінку пізнавального, практичного результату і негативних залишкових деформацій, втрат, витрат.

В процесі розвитку соціального експерименту відбувається його ускладнення й подорожання, що викликає необхідність застосування комп'ютера. У дисертації осмислюються основні напрямки інтеграції комп'ютера в соціальний експеримент: по-перше, використання його для розрахунків статистичних масивів інформації на етапі аналізу результатів; по-друге, для оперативного збирання і аналізу соціологічної інформації; по-третє, для програвання окремих ситуацій, що виникають в процесі досліджу; по-четверте, для здійснення діалогового експериментування; по-п'яте, для автоматизації проектування соціальних експериментів.

Особлива увага приділяється розгляду основних принципів створення і функціонування системи автоматизації проектування соціальних експериментів /САПСЕ/, аргументується структура і механізм дії цієї системи.

Системний аналіз соціального експерименту дозволяє виділити закономірності його структурного розвитку: по-перше, становлення і удосконалення експерименту здійснюється під впливом методології соціального пізнання, шляхом інтеграції в нього методів і прийомів дослідницької діяльності; по-друге розширення його гносеологічних можливостей сприяє застосуванню моделювання, яке сприяє теоретизації експерименту, робить для нього доступними ті суспільні процеси, які не піддаються натурним випробуванням, але послаблюють його критеріально-перевірочну функцію; по-третє, відбувається ускладнення соціально-експериментальної діяльності, підвищення її ентропійності і зменшення надійності одержання достовірних наслідків, що обов'язково передбачає її комп'ютеризацію і автоматизацію проектування.

У третій главі дисертації "Функціональні аспекти соціально-експериментального способу діяльності" досліджуються пізнавальні і практичні можливості соціального експерименту, його застосування в економіці, управлінні, в соціальному житті, його вплив на процеси оновлення цих сфер, труднощі й проблеми застосування, даються прогнози щодо найактуальніших експериментальних завдань на майбутнє.

Аналіз розпочинається з осмислення загальнометодичних питань про місце соціального експерименту в суспільній практиці як елемента механізму саморозвитку сучасного суспільства. При цьому він розглядається не як основна форма практики, а як вид зв'язку соціально-перебудовної діяльності і практики суспільствознавчих досліджень. Оскільки суспільний розвиток уявляється як діалектична єдність взаємодії в системі паростків нового, основ традиційного і залишків минулого, то роль в ньому соціального експерименту залежить від типу моделі, прийнятої суспільством. При застосуванні реакційної моделі предметом експерименту стає минуле, його модифікації і демонстрації. Експериментування тут обов'язково деградує до тоталітаризму, відчуження від гуманізму і загальнолюдських цінностей, вироджується в "спроби і помилки". Застосування функціонально-традиціоналістської моделі дещо розширює можливості дослідів, спонукає їх шукати некардинальне нове, відтворювати оновлене минуле. Досліди тут базуються на традиційних цінностях, сковують ініціативу і творчість, виступають у вигляді наукоподібних "спроб і помилок". Лише модель оновлення створює умови для реалізації усього багатства пізнавальних і практичних можливостей соціального експерименту.

В самому механізмі оновлення суспільства виділяються три основні складові: 1/ іновація, тобто процес виникнення, перевірки і впровадження нововведень; 2/ дифузія, що являє собою обмін нововведеннями, їх проникнення в різноманітні підсистеми суспільства; 3/ мультиплікація, основана на дії мультиплікуючого або синергічного ефекту, коли результат від проникнення нового в різні сфери виявляється помноженим, набагато більшим суми локальних наслідків.

Виходячи з цієї концепції, соціальний експеримент виступає важливим каталізатором процесу виникнення нового, його формування, перевірки і впровадження, тобто виступає найважливішим за-

собом іноваційної діяльності, виконуючи свої ролі на всіх її фазах. Визначна роль експерименту в дифузійних пропесах, в ході яких розширюються масштаби нововведень, зростає їх популяція. Дифузійний чи впроваджуючий експеримент якісно відрізняється від перевірного експерименту тим, що він оперує такими новими соціальними формами, ефективність яких доведена в дещо інших умовах. Акцент його турботи спрямовано не на перевірку нового, а на повторну перевірку оптимального варіанту умов для функціонування нового і його деяких модифікацій. Найбільш кардинальний вплив експерименту на суспільство, що сприяє його прискоренню, пов'язаний зі спонуканням синергічного ефекту. У цьому зв'язку в дисертації критикується як методологічно необгрунтована висунута ХХУП з'їздом КПРС ідея прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, яка зводилася до швидкості росту, а не до прискорення. При цьому дається обгрунтування сутності прискорення, яке базується на рості швидкості оновлення суспільства при стимулюванні мультиплікаційних процесів, які передбачають примноження наслідку від нового, яке не зводиться до суми локальних наслідків.

Підкреслюється необхідність включення позитивної мультиплікації і обмеження негативного синергізму в процесі реформ. Важливу роль в цьому можуть відіграти мультиплікуючі експерименти, що базуються на міжсферності і міжвідомстві, пріоритетності дослідних пошуків.

Слід відзначити: оскільки соціальне явище у своєму розвитку проходить етапи виникнення, становлення, стабілізації, спадного розвитку і відмирання, то на кожному з цих ^{етапів} властиві пізнавально-практичні невизначеності. Аналіз показує, що експеримент є засобом випереджаючого розв'язання цих "критичних точок".

Нове з'являється не саме по собі, а в системі певного типу, через яку і відбувається його впровадження в тканину суспільства. Значна роль експерименту в процесі розвитку системи від сумативності, цілісності до органічності і гармонійності. У процесі цих переходів також формуються різноманітні "критичні точки", розв'язання яких здійснюється експериментальним методом. Будучи формою практики, він відкриває перспективи для прогресивних соціальних форм і відсікає наперспективні відгалуження руху соціуму.

Експериментальний спосіб діяльності, забезпечуючи набуття соціальних знань, формуючи моделі соціальних процесів, перевіряючи і впроваджуючи їх в життя, характеризується значним функціональним багатством. Він інтегрує в собі комплекс простих способів діяльності: пізнання систем, управління системами, впровадження і перевірки систем, конструювання і моделювання систем, прогнозування систем.

Аналіз пізнавальних можливостей соціального експеримента розпочинається з осмислення його гносеологічних функцій, їх ступенів, механізму реалізації. Дослідження інформаційно-евристичної функції соціального експерименту показує, що вона являє собою тиражування факту, виробництво нового факту, одержання емпіричних і теоретичних знань. В її механізмі відбувається взаємодія апріорних знань про об'єкти, методологічних знань про сам експериментальний метод, гіпотетичних знань, перевірених експериментально, з метою продукування апостеріорних і рефлексивних знань. У процесі експерименту відбувається опредметнення апріорних, методологічних і гіпотетичних знань, здійснюється предметно-практичне функціонування експериментальної системи, виділення соціально-експериментального факту дійсності і його розпредметнення в соціально-експериментальний факт науки з наступним включенням в певну емпіричну або теоретичну систему знань. Функція пояснення передбачає розкриття сутності досліджуваного об'єкту, встановлення тих зв'язків і відношень, які визначають його суттєві риси. Вона базується на виділенні зв'язку станів, причинно-наслідкових і кореляційних детермінантів. При цьому пояснення може здійснюватися повно і частково зовнішніми і внутрішніми факторами, шляхом виявлення атрибутивних просторових, часових, структурних і функціональних характеристик у відношеннях, що задаються пізнавальними детермінантами. Критеріально-перевірочна функція реалізується за такими ступенями: відкидання гіпотези, підсилення гіпотези, підтвердження гіпотези. Вона /функція/ орієнтується на предметну перевірку гіпотез різного типу: гіпотез щодо прояву основних детермінант; гіпотез про раніше невідомі властивості досліджуваного процесу чи явища; гіпотез щодо ефективності соціальних форм, гіпотез про кількісні співвідношення параметрів процесів; гіпотез прогнозного і ретроспективного типів. Систематизуюча функція забезпечує

агрегативну, органічну і гармонічну систематизацію на основі практичного буття досліджуваного. Прогностична функція являє собою розробку нормативних і пошукових прогнозів на основі опредметнення апріорної прогностичної інформації, організації функціонування експериментального об'єкту в прискореному режимі соціального часу. Ця функція дозволяє розглядати експериментальний метод як метод випереджувачого відображення дійсності. Ретроспективна функція експерименту спирається на наявність в суспільстві залишків минулого, своєрідних соціальних атавізмів, що дозволяє їх відтворювати в умовах експерименту і вивчати. В самій природі експерименту закладена можливість для узагальнення і екстраполяції, яка визначається використанням в ньому моделей мікромасштабних процесів.

Реалізація пізнавальних можливостей експерименту залежить від трьох факторів: 1/ стану суспільства; 2/ стану соціального пізнання і 3/ розвинутої самого експерименту. Суперечності між цими факторами визначають пізнавальні можливості соціального експерименту, які мають конкретно-історичний характер.

Необхідність застосування експерименту в економіці зумовлена ключовою роллю цієї сфери в житті суспільства, диктується принциповою складністю, багатofакторністю, багатоманітністю зв'язків і відношень між різними сторонами господарювання, значною інерційністю народно-господарського комплексу.

Теоретичний аналіз, розумове моделювання тут виявляє свою обмеженість з причини реальних труднощів сприйняття і осмислення складних і надскладних систем. Крім того, постійно виявляє себе неможливість передбачити всі ймовірні наслідки від масштабних перетворень, виробити наперед оптимальну поведінку у нових багатоманітних для кожного колективу ситуаціях; створити інструкції, методичні рекомендації і т.п. на всі випадки життя. Прийняття ж управлінських рішень без попередньої їх локальної перевірки небезпечно помилками суб'єктивізму, негативні наслідки яких часто примножуються у відповідності з принципом мультиплікації.

Господарське експериментування в СРСР за останні десять років пройшло кілька різноякісних етапів. Критеріями їх визначення виступають: 1/ багатоманітність різновидів дослідів, 2/ пануюча концепція експериментування; 3/ домінуючі типи проведених експериментів. На основі цього підходу в дисертації осмислюється експериментування в періоди: 1/ 1979-1981р.р., 2/ 1981-1983р.р., 3/ 1983-1985р.р., 4/ 1985-1986р.р., 5/ 1986-1992р.

При цьому експерименти перших етапів десятиліття відзначалися пануванням концепції розвинутого соціалізму і її модифікації, були спрямовані не на кардинальне оновлення економіки, а на усунення її деяких недоліків, носили поверхневий характер, відзначались нерозвиненістю методології і методики, реалізувалися за принципом "спроб і помилок", характеризувалися недостатністю демократії і гласності, приводили до таких наслідків, ефективність яких зводилась нанівець адміністративно-командною системою економіки. Цим пояснюється провал великомасштабного експерименту 80-х років. Разом з тим процес експериментування виявив багато проблем кризового стану економіки, забезпечив їх осмислення в суспільстві, призвів до краху теорію розвинутого соціалізму і його удосконалення в межах попередньої якості, сформував емпіричну базу для ідеї перебудови економіки, включаючи її господарський механізм, а в кінці десятиріччя стимулював ідеологію кардинального оновлення всієї економічної системи, переходу до ринку.

Нині із-за лавиноподібного наростання обсягу економічних нововведень відбувається, по-перше, зростання ролі наукового експерименту; по-друге, стала стійкішою тенденція демократизації експериментів, розширення практики дослідів за ініціативою трудящих; по-третє, розпочався перехід від стихійного і неупорядкованого експериментування до програмно-цілевих пошуків, що використовують досягнення економічної прогностики; по-четверте, посилилась орієнтація економічних експериментів на ринкові і соціальні процеси.

Дослідження експериментування в політико-управлінській сфері показує, що в ній відбувається становлення експерименту як важливого засобу управління, сутнісного елемента управлінського циклу, способу управлінської діяльності, орієнтованого на розширення пізнавально-практичних невизначеностей, форми зв'язку практики управління і науки.

Необхідно підкреслити, що управлінський експеримент досліджує не соціальні об'єкти самі по собі, а приведення їх у відповідність із закономірностями суспільного розвитку. При цьому доцільно виділити три різновиди управлінських експериментів: політичні експерименти, які досліджують системи влади, різні аспекти політики, управлінські експерименти з різноманітними

соціальними процесами і мета-управлінські експерименти, що досліджують саме управління, яке приводить його у відповідність з тенденціями розвитку управлінської діяльності.

В дисертації осмислюються напрямки можливого застосування експерименту в управлінні: 1/ перевірка і впровадження соціальних технологій практичних процесів, випробування нововведень, в тому числі і управлінських іновацій; 2/ ліквідація соціальних систем, їх перебудова і оновлення; 3/ відбір оптимальних варіантів управлінських рішень; 4/ виявлення наслідків від управлінських рішень; 5/ гостре зондування ситуацій, що виникають в управлінні; 6/ навчання управлінських кадрів. Крім того, даються практичні рекомендації щодо розширення контурів дослідної перевірки законопроектів і пропонуються методологічні підходи для оцінки ефективності соціального експерименту, який розглядається як прямопропорційна його корисному ефекту і обернено затратам і втратам, аргументується можливість перетворення експерименту в важливий елемент саморозвитку суспільства.

В дисертації піддаються аналізу соціальні аспекти експерименту, найважливішими серед яких виступають: його роль в соціальній політиці, соціології і дія соціальних механізмів гальмування експериментального методу.

Соціальна політика уявляється найбільш перспективною сферою застосування експериментів. У дисертації викладається осмислення сутності соціальної політики, її цілі і структура і визначаються сфери застосування в ній експерименталістики, яка сприяє формуванню цілі, завдань, пріоритетів соціального розвитку, перетворенню структури соціальної політики, пошуку нових форм соціальних відношень засобів і ресурсів, виробки перспективних соціальних проектів.

Найбільш перспективним різновидом соціального експерименту, що відповідає його природі, виступає соціологічний експеримент, який є методом соціологічної науки, являє собою спосіб дослідної перевірки її гіпотез, зорієнтований на одержання соціологічних фактів.

У дисертації осмислюється роль соціологічного експерименту на різних рівнях соціологічного знання, доводиться неправомірність його зведення лише до конкретно-емпіричного пізнання, визначаються сфери його застосування, виявляються зв'язки з

іншими науками, аргументується процес його становлення.

На шляху соціального експериментування в оновлюваному суспільстві стоять багатоманітні перешкоди, які становлять собою якусь суттєву частину, аспект цілісного механізму гальмування реформ. Гальмування нововведень і експериментів відбувається в усіх сферах суспільства. Економічний зріз цього механізму зумовлений адміністративно-командним характером економіки, її низькою чутливістю до соціальних нововведень, відсутністю для них економічних стимулів, гарантій від ризику. Соціальний зріз механізму гальмування виражається у відсутності зацікавленості різних соціальних груп в експериментах і інноваціях, в протидії їм. В аспекті гальмування розглядаються позиції ініціаторів оновлення, політичних і господарських керівників, передових робітників і колгоспників, соціально-гуманітарної інтелігенції, противників і жеприбічників реформ.

Гальмування експериментів проявляється: 1/ в зведенні їх до "спроб і помилок"; 2/ у створенні експерименталістського довгобуду; 3/ у всебічній бюрократизації дослідної діяльності, недостатності демократії і гласності, поверховості випробувань, проведення їх за принципово зрозумілими формами; 5/ у використанні експериментів для кар'єристських цілей.

Головною проблемою політичного гальмування досліджень, на наш погляд, є нерозробленість їх пріоритетів, стратегії і тактики, некардинальність пропонованих нововведень. Підкреслюється необхідність реабілітації сотень економістів, соціологів, педагогів, організаторів виробництва, які проводили в минулому прогресивні досліді і здобували ефективні нововведення.

Великі перепоны для розвитку експериментування створюють гносеологічні помилки в його розумінні, пов'язані з ідеологією бюрократизму, що глибоко вкорінився в свідомості значної частини суспільства, яке спирається на догматизм, теоретичні настанови керівної бюрократичної еліти, міфотворчість, лозунги про досягнення суспільства, пошук його ворогів. У процесі оновлення формуються антиексперименталістська і реакційно-експерименталістська ідеологія, абсолютизація спонтанності розвитку, негативізм по відношенню до наукового експерименту, провокування дослідів у неперспективних сферах, ототожнення природного розвитку з експериментом і т.д.

Подолання механізмів гальмування є дуже важливим завданням суспільного розвитку, яке в кінцевому підсумку забезпечує інтенсифікацію всіх оновлюваних процесів.

Осмислення основних напрямків застосування соціальної експерименталістики показує; по-перше, ефективність експериментів, що сприяють виходові соціальної форми за межі старої якості; по-друге, еволюцію експериментів до всебічного осмислення економічних, соціальних, політико-управлінських і ідеологічних аспектів життя суспільства, посилення їх міжсферної і міжвідомчої вираженості, поява тенденції з орієнтацією на людський фактор; по-третє, ріст значення для управління прогностичної функції експерименту; по-четверте, посилення об'єктивної необхідності в експериментуванні в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Важливими закономірностями, що зумовлюють розвиток, статус і можливості експериментів, виходячи з аналізу, є, по-перше, наявність в суспільстві постійної потреби в експериментальній практиці, яка в періоди до оновлення напрацьовує потенціал ідей і практичних форм, в процесі бурхливого оновлення сприяє специфікації і впровадженню нових соціальних форм в життя, а в час еволюційного розвитку експерименти забезпечують повне розкриття потенціалу соціальних форм, доведення їх до нової якісної межі; по-друге, в процесі взаємодії з системою експеримент на початковому етапі спрямовує свої зусилля на пошук моделей елементів системи, їх перевірку, а потім відпрацьовує взаємозв'язок елементів в цілому і, нарешті, зміцнює закон функціонування системи як цілого, гармонізуючи її, по-третє, експериментальні пошуки в системі, що досягла меж своєї ефективності, без формування нової її якості не дають суттєвого позитивного наслідку; по-четверте, еволюція експериментальної практики іде в напрямку пошуків відкритих соціальних форм, розширення сукупного суб'єкту дослідної діяльності, розвитку демократизму і гласності.

В заключній частині дисертації підводяться загальні підсумки дослідження, робиться висновок, про правомірність розгляду соціального експерименту як специфічного способу діяльності, що сформувався в процесі розвитку цивілізації у складний духовно-практичний комплекс, про необхідність його використання в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Крім того, в підсумках

подається систематизація усіх одержаних результатів, визначаються напрямки подальшого вивчення експериментального методу і практичні наслідки дисертаційного дослідження.

Оснoвний зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора:

1. Сурмин Ю.П. Социальный эксперимент: очерки методологии. -К.: "Вища школа", 1991. - 15 п.л.

2. Сурмин Ю.П. О возможностях социального эксперимента в совершенствовании социалистического общества //Вопросы научного коммунизма. Вып. 63. -К.: "Вища школа", 1986. - 0,5 п.л.

3. Сурмин Ю.П. Социальный эксперимент в механизме динамического развития социализма // Вопросы научного коммунизма. Вып. 74. -К.: "Вища школа". 1989. - 0,5 п.л.

4. Сурмин Ю.П. О демократизации инновационных процессов в условиях социализма //Вопросы научного коммунизма. Вып. 78.-К.: "Вища школа", 1989, - 0,6 п.л.

5. Сурмин Ю.П. в соавт. с Запорожец Н.А. Борьба за новое: методологический аспект //Проблемы философии. Вып. 85. -К.: "Вища школа", 1990. - 0,5 п.л.

6. Сурмин Ю.П. Требования современной науки к эксперименту //Проблемы философии. Вып. 83. - К.: "Вища школа", 1990.-0,6 п.л.

7. Сурмин Ю.П. в соавт. с Жихаревичем М.Е. ФРТ //Научно-техническая политика зарубежных стран, Т.2. Развитие капиталистические страны. - К.: "Наукова думка", 1987. - 1 п.л.

8. Сурмин Ю.П. Социальный эксперимент как средство познания и преобразования общественных явлений //Социальное познание: принципы, формы, функции. Редкол.: В.И.Куценко, И.В.Бойченко /отв.ред./ и др. -К.: "Наукова думка", 1989, -0,7 п.л.

9. Сурмин Ю.П. Совершенствование социальных инноваций // Применение программно-целевого метода в управлении социальным развитием производственного коллектива. Тезисы докладов к зональному семинару. -Пенза, 1986. - 0,2 п.л.

10. Сурмин Ю.П. Социальный эксперимент как фактор ускорения развития и перестройки социалистического общества // По пути великого Октября. Тезисы докладов и сообщений межвузовской научно-практической конференции. -Кировоград, 1987. - 0,2 п.л.

11. Сурмин Ю.П. Проблемы взаимодействия исследуемых и исследователя в социальном эксперименте// Интенсификация профессиональной подготовки кадров в условиях ускорения НТП и повыше-

ния роли человеческого фактора. Тезисы докладов научно-практической конференции. -Кировоград, 1988. - 0,2 п.л.

12. Сурмин Ю.П. Социальный эксперимент как средство совершенствования социальной политики //Социально-психологические проблемы повышения и реализации потенциала трудового коллектива. Тезисы республиканской научно-практической конференции. - Кировоград, 1987, - 0,3 п.л.

13. Сурмин Ю.П. в соавт. с Дихаревичем М.Е. Проблемы преодоления механизмов торможения в инновационных процессах // Социально-психологические проблемы повышения и реализации потенциала трудового коллектива. Тезисы республиканской научно-практической конференции. -Кировоград, 1987. - 0,2 п.л.

14. Сурмин Ю.П. Проблемы перестройки социологической науки //Социологические исследования и социальные технологии. Тезисы республиканской научно-практической конференции. - Кировоград, 1989. - 0,2 п.л.

15. Сурмин Ю.П. Принципы конструирования, внедрения и проверки социальных технологий //Социологические исследования и социальные технологии. Тезисы республиканской научно-практической конференции. - Кировоград, 1989. - 0,3 п.л.

16. Сурмин Ю.П. Проблема повышения и реализации творческого потенциала социального эксперимента// Духовное творчество: процесс, эффективность. Тезисы XIII Всесоюзного семинара "Мировоззрение и научное познание". -Киев-Ужгород, 1990.- 0,2 п.л.

AB 28.502